ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОЗНАК РУСИФІКОВАНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

TO THE PROBLEM OF DETERMINING PSYCHOLOGICAL SIGNS OF RUSSIFICATION OF UKRAINIAN IDENTITY

УДК 159.9.923
DOI https://doi.org/10.32782/hbts.80.46
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Вінков В.Ю.
к.психол.н., науковий співробітник відділу психології мас та спільнот
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України
ORCID ID: 0000-0002-1237-0637

У статті наведено результати проведеного ретроспективного аналізу історичного контексту і обставин, що вплинули на русифікацію значної кількості громадян України, та описано труднощі, які були на шляху до переходу з російської на українську в повсякденному спілкуванні українських громадян. Виділено кілька етапів русифікації, перший з яких пов'язаний з окупацією Російською імперією України, заборонами на вживання української мови, які діяли в сфері релігії, освіті, культури, та ігноруванням національних питань поневолених народів, другий етап пов'язаний з впливом русифікації на гуманітарну сферу, що проводила комуністична влада Радянського Союзу шляхом використання тоталітарних практик, що мали змінити соціальні уявлення і ідентичність українців. І сучасний етап, що характеризується гібридним втручання РФ у внутрішню гуманітарну політику України. Це період, з одного боку, інерції у гуманітарній українській політиці, де на державному рівні ігнорувалися проблеми, пов'язані з русифікацією, а, з другого боку, активний вплив з боку РФ щодо створення позитивного іміджу всього російського, як в Україні, так і закордоном. Підхід до вивчення ознак русифікованості ідентичності потребує зосередження не стільки на мовному питанні, скільки на психологічних аспектах як наслідків політики русифікації в Радянському Союзі. Із аналізу наукових досліджень вже можна виокремити такі аспекти, як деформована та нав'язана ідентичність, самостигматизація і стигматизація етнонаціональних спільнот, знецінення здобутків свого народу та ідеалізація здобутків російського народу, інтегрований міф про велич російського народу в соціальні уявлення українців і комплекс меншовартості. Перспективи подальших досліджень вбачається в емпіричному вивченні психологічних ознак як процесу русифікації, так і дерусифікації, а практичне значення отриманих результатів полягатиме у розробці засобів дерусифікації української ідентичності.
Ключові слова: *соціальна ідентичність, російська мова, стигматизація, русифікація, дерусифікація.*

The article presents the results of a retrospective analysis of the historical context and circumstances that influenced the russification of a significant number of Ukrainian citizens, and describes the difficulties that were on the way to the transition from Russian to Ukrainian in everyday communication of Ukrainian citizens. Several stages of russification are highlighted, the first of which is associated with the occupation of Ukraine by the Russian Empire, prohibition of using Ukrainian language, which operated in the sphere of religion, education, culture and ignoring the national issues of the enslaved peoples. The second stage is associated with the influence of russification on the humanitarian sphere, which was carried out by the communist authorities of the Soviet Union through the use of totalitarian practices that were supposed to change the social representations and identity of Ukrainians. And the modern stage, characterized by the hybrid intervention of the Russian Federation in the internal humanitarian policy of Ukraine. This is a period, on the one hand, of inertia in Ukrainian humanitarian policy, where problems related to russification were ignored at the state level, and, on the other hand, of active influence from the Russian Federation in creating a positive image of everything Russian, both in Ukraine and abroad. The approach to studying the signs of russification of identity requires focusing not so much on the linguistic issue, but on psychological aspects as consequences of the russification policy in the Soviet Union. From the analysis of scientific research, it is already possible to distinguish such aspects as deformed and imposed identity, self-stigmatization and stigmatization of ethno-national communities, devaluation of the achievements of one's own people and idealization of the achievements of the Russian people, integrated myth of the greatness of the Russian people into the social representations of Ukrainians and an inferiority complex. Prospects for further research are seen in the empirical study of the psychological characteristics of both the process of russification and de-russification, and the practical significance of the results obtained will lie in the development of means of de-russification of Ukrainian identity.
Key words: *social identity, Russian language, stigmatization, russification, de-russification.*

Вступ. Із моменту здобуття незалежності України велика частка українських громадян продовжують послуговуватися в своєму житті російською мовою. Хоча пройшло більше 30 років з тих часів, проте гуманітарна політика держави стосовно української мови досить неефективно і непродумано впроваджувалася в усі сфери суспільного життя. Зберігалася інерція в шкільній освіті, де, з одного боку, відмовилися від комуністичної ідеології, проте, з другого, викладання вчителями багатьох дисциплін велося російською мовою. У державній політиці панував страх перед Москвою щодо радикальних освітніх реформ та прагнення догодити російській владі, а політиків з проросійськими орієнтаціями обирали виборці з такими ж орієнтаціями. Проте зміни хоч і повільно, але відбувалися серед українських громадян, завдяки тим, хто народився в незалежній Україні, та тим, хто відчував в собі сили протистояти наслідкам радянського режиму і не погоджувався із агресивним втручанням сусіда у внутрішню українську політику. Нове мислення позбавлене радянського вантажу сприяло тому, що українські громадяни брали ініціативу у власні руки, завдяки чому і від-

булися Помаранчева революція та Революція Гідності. Уже в цьому можна побачити кроки до дерусифікації масової свідомості українців.

Початок війни з РФ і повномасштабне вторгнення з її боку деякою мірою сприяло переходу в міжособистому спілкуванні на українську, проте досі російську мову активно вживають в різних сферах суспільного життя. Наслідки русифікації відчутні до тепер і мають вплив не тільки на вибір мови у спілкуванні, але і на цінності громадян, їхню ідентичність, спосіб життя, політичний вибір тощо. Інерція в мовній політиці та гібридна війна із застосуванням сучасних інформаційних технологій заважають домінуванню української мови у багатьох сферах життя.

Русифікація як соціально-політичне явище є найбільш дослідженою серед істориків і політологів, адже у дослідників цієї теми зосередився величезний архівний матеріал, починаючи від указів, прямих директив, різних документів керівництва держав, які мали вплив на гуманітарну політику скорених народів, закінчуючи сучасними відеоматеріалами, що дає змогу не тільки проаналізувати минулу історію, але і торкнутися сучасної історії, яка твориться зараз. Такий матеріал створює можливості повною мірою прослідкувати причино-наслідковий зв'язок між прийняттям тодішніх рішень та теперішнім поширенням російської мови серед українців. Наслідки цих впливів наразі вивчають в контексті становлення ідентичності в сучасний період [20, 22], денаціоналізації та ідеологізації українців засобами масової інформації [9], ролі освіти в дерусифікації сучасного українського суспільства [10, 14], інтеграції російськомовної спільноти в українське суспільство [17] тощо.

На перший погляд проблему русифікації достатньо широко представлено в науковій літературі і здавалось би викладені історичні факти цілком повно описують ситуацію, яка склалася з українською мовою. Проте значно мало робіт присвячено шляхам розв'язання проблеми масової русифікації українців, а тим паче розробці соціально-психологічних засобів.

Отже **мета** наукового дослідження полягає у визначенні психологічних ознак русифікованості української ідентичності, врахування яких в подальшому сприятиме розробці засобів дерусифікації.

Виклад основного матеріалу. Як кожні завойовники намагалися закріпитися на нових окупованих територіях, так і Російська імперія намагалася укорінитися, використовуючи для цього будь-які методи від м'яких і маніпулятивних до жорстких і репресивних, коли інші методи вже не діяли. Це видно на прикладах минулого. Варто згадати, як з моменту встановлення союзницьких відносин Гетьманщини з Московською державою почався наступ на автономію молодої української держави, а пізніше і повне підпорядкування московському правителю її зовнішньої і внутрішньої політики. Вже за часів правління Петра І наступ на українську мову набув тотального характеру. У 1720 р. з'явився указ про заборону друку українською мовою, у 1769 р. указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг, з 1783 р. вводиться навчання виключно російською мовою в Києво-Могилянській академії, у 1876 р. був підписаний указ, який забороняв друкувати українською мовою книжки, ставити вистави й виконувати прилюдно українські пісні [13].

Унаслідок русифікаційної політики з боку російської імперії відбулося суттєве урізання вживання української мови в сфері культури, освіти, діловодстві. Проте збереження її у побуті українців певним чином зберегло і законсервувало українські цінності та спосіб життя, зробило виразною українську ідентичність, хоча редуковану і обмежену в прояві у різних сферах тогочасного життя.

Тогочасна імперська політика ділила підкорені народи не за етнічним принципом, а віросповіданням: православні, католики, мусульмани, юдеї тощо. В одну із цих релігійних спільнот могли потрапити різні за етнічним походженням народи, доля яких була визначена політикою тієї влади, а не самовизначенням народів. Самоназва (автоетноніми) корінних народів часто ігнорувалася окупаційною владою, накладалися заборони на будь-які згадки їхніх назв, а натомість вони отримували нові назви, що часто йшли в розріз із історичним становленням цих народів.

Так до православних потрапили і русини, і литвини, і московити, хоча серед них були католики і уніати. Щоб змінити релігійний склад, закривалися католицькі і унійні заклади і замість них відкривалися православні, що стали центрами творення нових ідентичностей в Російській імперії, де між православними з одного боку та русинами, литвинами, московитами з другого боку, ставився знак рівності. Ці народи отримали від влади штучно вигадані назви «малороси», «білоруси» і «великороси» і цілеспрямовано впроваджувалася думка, що вони є одним народом, а визначна роль відводилася великоросам. Інші народи отримали назву інородців, яким також суттєво урізали права навіть при пересуванні в інші регіони імперії. Альтернативні погляди піддавалися жорсткій цензурі, адже окупаційна влада розуміла, що імперія могла б розвалитися, якби кожний народ усвідомив свою самобутність та вирішив обрати самостійний шлях розвитку. Таким чином в уявленнях українців чітко вкорінювалася штучна думка про те, що русини є частиною російського народу, а не прямими спадкоємцями руської держави, а тому не мають права на самостійний шлях. Такий конструкт при певних умовах мав успіх в асиміляції русинів, принижені та позбавлені поваги до власного народу не хотіли відчувати себе частиною російського народу як малороси, а тому за їхньою логікою краще було стати відразу великоросами, аби не відчувати на собі стигму приниження. Проте проблема часто була не тільки в асиміляції, але і в тому, що ново-

спечені великороси займали жорстку імперську позицію стосовно представників свого та інших народів і ставали джерелом стигматизації власного народу, звідки вони були родом.

По сутті можна прослідкувати, як імперська влада намагалася через цензуру і відкриту заборону українських ідей в освіті, книгодрукуванні, публічному житті впровадити в панівні на той час соціальні уявлення русинів думку про другорядність, нижчість статусу у відношенні до великоросів, меншовартість. Та всіляко стимулювала відмову від етнонаціональної ідентичності, підвищувала престижність російської мови у спілкуванні, що спричинило поширення російської мови у містах, як мови спілкування, і обмеження української. Тому в кінці XIX ст. вже був дисбаланс, де в містах поширення набула російська мова, а в селах – українська.

Звісно серед русинів були ті, хто чинив опір імперській політиці і можливо одним з головних надбань було увиразнення культурних символів, що набули поширення та легко закріпилися в свідомості русинів. Серед таких символів є Україна, Тризуб, Дніпро, Київ, українець/українка як самоназва русинів, козак, Іван Мазепа, Тарас Шевченко. Ці символи легітимізували русинів як окремий самобутній народ в новій самоназві «Український народ», що заклало підвалини в майбутньому для проголошення Української народної республіки. Ідентифікація із зрозумілими для русинів символами розпочало етап трансформації їхньої ідентичності в нову форму, наслідком чого відбулося становлення політичної нації. В уявлення українців це створило альтернативу, яку так боялася імперська влада, а в умовах, які склалися під час Першої світової війни, це дало шанс створити свою державу. Хоча УНР проіснувало кілька років, але сформована українська ідентичність стала тим чином, з яким більшовикам прийшлося рахуватися в гуманітарній політиці.

Радянський період характеризується тим, що український народ визнавався і навіть в період НЕПу радянська влада всіляко сприяла українізації сфер життя, що дало поштовх для національно-культурного розвитку. Проте в 30-ті роки радянська політика суттєво повернулася в протилежний бік. Політика коренізації та українського відродження після приходу до влади Сталіна змінилася репресіями та пошуками нової радянської ідентичності. Для творення цієї ідентичності необхідна була нова історія і новий міф. Однією з міфологем стало походження «братніх» російського, українського та білоруського народів з «єдиної давньоруської народності». Закладена міфологема про виняткову історичну місію російського народу надавала особливий статус російській мові, а відповідно виправдовувала і політику русифікації та безальтернативність прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом у рамках єдиної держави [6].

Якщо політика русифікації в царські часи стосувалася виключно мови та поширення українських ідей, що в основному торкалося соціальних уявлень українців, то в часи Сталіна активно впроваджувалися нові соціальні практики, що полягає не тільки у впровадженні міфу про братні народи, ідей воєнного комунізму в соціальні уявлення українців, але і в зміні способу життя цілих народів.

Крім міфу, який активно впроваджувався в освіті та культурі, відбувалися суттєві зміни в кадрах, де на зміну україномовним працівникам прибували російськомовні. Так, наприклад, було здійснено ротацію і на керівні посади призначено ставленників П. Постишева, котрі почали боротись проти усіх здобутків українського національного відродження. Усі кадрові перестановки давали можливість контролювати головні сфери життя країни, змінювати політику українізації відповідно до вказівок Кремля. Прийняття за ініціативою Постишева постанови «Про підручники», яка стала початком прискореної уніфікації українських навчальних програм і підручників з російськими, давало можливість закласти підвалини для виховання кількох наступних поколінь українців у контексті єдності та нерозривного розвитку «братніх» народів [4].

Паралельно діячі культури і освіти піддавалися репресіям і фізичному знищенню. Але найбільшого удару зазнало українське село під час голодомору, де голод став інструментом для впровадження нової політики колективізації села, хоча насправді це було фізичне знищення українців.

Після перемоги у Другій світовій війні в кінці 40-х років відбулася трансформація міфу «про триєдиний народ» у «великий російський народ, який переміг фашистську Німеччину». Такий акцент нівелював роль інших народів в Радянському Союзі, та навіть навішував роль зрадника на цілі народи, що сталося з кримськими татарами. Задля впровадження нового радянського міфу про велику перемогу в різних сферах культури розгорнулася ціла ідеологічна кампанія, яка в народі отримала назву «жданівщина». Наслідками цієї кампанії було знецінення українських культурних надбань та поступове розмивання української ідентичності та заміна на нову ідентичність, «радянську людину». Задля переформатування культурного досвіду українців були задіяні основні сфери життя: мова, релігія, звичаї і традиції, мистецтво, що допомагало формувати стійкі переконання та стереотипи, що є визначними для радянської самоідентифікації [16].

Смерть Сталіна та політика десталінізації або «відлиги» не припинили русифікацію, лише сповільнили її. Прихований механізм русифікації у сфері освіти містило в собі розпорядження № 3947-р Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 року, яке передбачало звільнення учнів початкових, семирічних і середніх шкіл союзних республік від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо ця мова не була рідною і навчання у школі велося не на мові цієї республіки [1].

А на початку 60-х років знову відбулася зміна міфологеми про «великий російський народ» на

«радянський народ». Такий концепт дещо приховав русифікацію і російський шовінізм, не демонструючи напряму перевагу російського народу над іншими. Уведення М. Хрущовим нового поняття «радянський народ» розгорнув наново процес злиття націй, який передбачав інтеграцію всіх етнічних груп Радянського Союзу в єдину наднаціональну спільноту [11]. Водночас російська мова ставала головною в міжнаціональному спілкуванні і основний курс радянської влади спрямовувався на русифікацію всього суспільства [15]. На законодавчому рівні за часів Брежнєва, або «застою» «радянський народ» з'явився в Конституції 1977 року [6].

Новий курс на активне формування наднаціональної спільноти «радянський народ» сприяв тому, що витіснялися національні особливості в сфері культури і освіти, піддавалося активному ідеологічному впливу широкі верстви населення шляхом насадження ідеологічних штампів про «дружбу народів», «інтернаціоналізм», «патріотизм» [8]. А в керівному апараті УРСР з приходом В. Щербицького на посаду 1-го секретаря ЦК КП(б)У відбулося повне викорінення української мови з офіційного спілкування партійної та адміністративної верхівки, де російська мова стала панівною [15].

Розвиток радіомовлення і телебачення дав змогу більш швидкими темпами проводити денаціоналізацію та ідеологізацію українців. Радянське керівництво отримало величезний інструмент впливу на суспільство, а в умовах браку альтернативної думки і вибору серед джерел інформації, ефективність впливу на свідомість громадян значно зросла. Особливістю цього впливу було втручання, контроль і жорстка цензура з боку влади, наявність численних ідеологічних штампів, стереотипів, образу ворогів на противагу позитивному образу радянської людини [5, 9].

Отже за весь період існування Радянського Союзу проводилася системна політика русифікації усіх сфер суспільного життя. Унаслідок цього соціальні уявлення українців не мали однорідний характер, адже за цей період в житті українців панували дві форми соціальних практик. З одного боку, традиційні, які тісно пов'язані із селом і деякою мірою з українською інтелігенцією, яку радянська влада намагалася контролювати, та, з другого боку, тоталітарні, що спиралися на потужні репресивно-пропагандистські інструменти, які були зосереджені в руках керівництва комуністичної партії. Та комуністична ідеологія, яку прагнуло керівництво насадити українцям, мала штучний характер, яка була далека від реалій економічного і культурного життя. Навіть перехід українців у буденному спілкуванні на російську мову не перетворив їх ментально на радянський народ. Хоча частково в уявленнях українців вдалося закріпити міф про перевагу російського народу і культури над всіма іншими народами і тим самим поставити у залежність українську культуру від російської.

Викладений фактаж дає підстави розглянути дві позиції щодо політики русифікації та її наслідків на українських громадян:

Одна позиція полягає в тому, що русифікація мала обмежений вплив тільки на вживання мови в різних сферах суспільного життя і культуру, а такі негативні явища, як розстріляне українське відродження, репресії, голодомор 1932-33 рр., боротьба з дисидентством та інакомисленням більше були пов'язані із внутрішньодержавною радянською політикою та методами впровадження комуністичної ідеології. Позиція тут в тому, щоб розглядати русифікацію та радянську політику як окремі непов'язані явища.

Друга позиція у тому, що русифікація і репресивні методи взаємопов'язані речі. Русифікація, крім впливу на етнонаціональну ідентичність, мала руйнівні наслідки на неї і цьому сприяли репресивні методи. Хоча важко доказати, чи репресивні методи були інструментами русифікації, проте достатньо того, що у часі впровадження вони йшли синхронно, а це і має найбільший травмівний вплив на українську ідентичність. Вибір жити в координатах українського світу завжди наштовхувався на репресії з боку окупаційної влади.

Радянську політику, яка увібрала в себе тоталітарно-авторитарний тип управління державою, неможливо відокремити від русифікації. Таку позицію можна зустріти у низки дослідників.

На думку М. Яковлєва [19], радянізація і русифікація є взаємопов'язаними явищами, що мають вплив до тепер на політичну, економічну та культурну сфери республік колишнього Радянського Союзу. Процеси русифікації, що відносяться до поширення і нав'язування російської мови та свідомого і добровільного переймання рис «російськості», супроводжували процеси радянізації, що поширювалася на політико-адміністративну, економічну та культурну сфери, у підсумку мали сформувати «радянську людину».

За М. Бойченком [3] русифікація постає як типовий приклад колоніалізму Росії щодо України у минулому і постколоніалізму у теперішньому. Тоталітаризм зробив максимально цинічними, відкритими і жорстокими практики такого колоніалізму. Тоталітаризм, на його думку, є результатом цілеспрямованих організованих тривалих зусиль тоталітарної держави, а також підпорядкованих їй усіх інших соціальних інститутів – зусиль, до яких поступово стають причетними майже тотально усі члени суспільства.

У тоталітарних суспільствах відбувається централізація влади в руках однієї особи або групи осіб, що дає змогу нав'язати свої правила певним етнонаціональним спільнотам. Тоталітарна система прагне організувати суспільне життя, щоб було як найлегше контролювати життя як етнонаціональних спільнот, так і окремих осіб. Велика кількість спільнот є загрозою тоталітарній системі, адже кожна із них, виходячи з визначеної нею своєї мети, вже в собі має елемент децентралі-

зації і рано чи пізно відбудеться протистояння тоталітарній політиці, якщо вона не буде сприяти реалізації спільнотної мети. Тому така система буде звертатися до механізмів примусу і підпорядкування цих спільнот під певний стандарт, щоб максимально їх уніфікувати. У демократичному суспільстві утворення спільноти в собі несе цінності свободи вибору кожної окремої особи, як члена цієї спільноти, тоді як у тоталітарному суспільстві спільнота має бути створена системою, а особи мають бути підпорядковані цій спільноті вже за чітко визначеними стандартами.

У цьому разі ознакою тоталітарної системи є те, що зміст соціальних уявлень членів суспільства має бути контрольований з боку пануючої влади і має допомагати їй спрямовувати суспільство в потрібному напрямі в обслуговуванні своїх інтересів. Соціальна ідентичність залежна від соціальних уявлень, зміст яких дає змогу членам суспільства осмислити себе в певних категоріях і самовизначитися. Контроль над змістом цих уявлень і впровадження тоталітарних практик полегшує формування ідентичності в потрібному напрямі, що дає змогу сформувати цілий клас прихильників пануючої влади.

Відповідно соціальна ідентичність у демократичному суспільстві матиме відмінні характеристики від тоталітарної ідентичності. Ідентичність у демократичному суспільстві своїм підґрунтям матиме прагнення, інтереси, уподобання як окремої особи, так соціальної групи, натомість тоталітарна ідентичність виходить з чітко визначених системою пріоритетів та стандартів, що є правильним, а що є неправильним і має бути забороненим.

Проте незважаючи, що демократія дає багато можливостей для розвитку прав і свобод окремих осіб та груп, все ж існує інша проблема невдоволення меншістю тим курсом розвитку, який визначає більшість. Курс розвитку держави чи окремих територіальних одиниць здійснюється шляхом виборів, де більшість делегує своє право вирішувати за всю громаду певним органам влади, у даному випадку місцевим радам. Проте право меншості обирати свій власний шлях розвитку може лишатися нереалізованим. Відповідно серед меншості буде панувати позиція, яка буде йти в розріз із визначеним більшістю шляхом розвитку, а будь-яке введення нових правил і реформ буде розглядатися ними як примус. Л. Зеленкевич [7] вважає, що ігнорування вільного вибору призводить до формування нав'язаної ідентичності, а ламання і зміна ідентичності може перерости у соціальну травму. Є. Бистрицький [2] вказує на те, що проблема переживання кризи ідентичності тісно пов'язана із правом вільно здійснювати вибір належності до тієї чи іншої спільноти. Головною загрозою для ідентичності виділяє політику невизнання з боку суспільства чи більшості та сприймання носіїв іншої ідентичності як об'єкту, що несе загрозу.

У Радянському Союзі хоч і відбувалося загравання із народними масами, проте цей механізм демократії не працював, робітничий клас, який був опорою для влади, не міг відкрито заявити про свої права і виступити без наслідків для себе. Прикриваючись думкою робітничого класу вище партійне керівництво нав'язувала свої рішення більшості радянських громадян, при тому що свідомо ігнорувався факт їхньої належності до різних етнонаціональних спільнот. Ці спільноти були позбавлені права на свій шлях національного розвитку. У результаті не було дотримано ні прав робітничого класу, ні радянських громадян загалом, а ідентичність радянських громадян в своїй основі має нав'язаний характер, так як була позбавлена самовизначення і піддавалася впливу русифікації. Саме тому в Радянському Союзі тоталітарна система і політика русифікації були нерозривно пов'язані, що допомагало контролювати соціальні процеси в державі.

За О. Тєвіковою [18] наявність нинішніх мовних проблем в Україні корениться в культурних деформаціях, успадкованих від радянської тоталітарної системи. Внутрішня гуманітарні політика Радянського Союзу обмежували розвиток більшості національних культур на відміну від російської культури. Відповідно під тиск такої політики і потрапляли мови етнонаціональних спільнот. Російська мова мала посісти провідне місце як мова міжнаціонального спілкування, що сприяло витісненню інших мов етнонаціональних спільнот з офіційного і побутового вживання. Це не оминуло і українську мову, наслідком чого стало зникнення української мови у спілкуванні на значній території сучасної України та за її межами. Руйнування і дискредитація української мови знизили рівень національного самоусвідомлення та самоідентифікації українців, сформували комплекс меншовартості щодо своєї мови і культури.

Комплекс меншовартості є характерною проблемою для націй, які були колоніями у минулому. На це звертав увагу Еріксон Е. [21], коли описував негативну ідентичність у представників національних меншин. Формування такої ідентичності відбувається внаслідок тиску на меншини, їхньої експлуатації з боку більшості та виражається у почутті неповноцінності власної групи і навіть ненависті до самої себе, як певної ознаки самостигматизації. Розвиток негативної ідентичності в подальшому може спричинити кризу ідентичності.

Все це можна простежити в політиці радянської влади щодо народів, які проживали на території Радянського Союзу. За здавалось би задекларованою політикою рівності всіх національностей, було приховано національну нерівність. Російський народ ставився у приклад для представників інших національностей, для цього досить непомітно, але активно впроваджувалося переконання про успішність «російського» чи російськомовного населення та його унікальності, порівняно з іншими національностями. Будучи у нерівних умовах, коли етнонаціональні групи були позбавлені прав на самостійний розвиток, їм постійно нав'язувалася

думка про те, що вони нездатні щось зробити без «старшого брата». Це викликало якщо не сором, то неприємні почуття щодо власної етнічної групи. Таке несвідоме порівняння представників своєї національності з представниками російського народу викликало відчуття меншовартості, відмову від національної ідентичності і мови, а за певних обставин при активній пропагандистській роботі могло б трансформуватися у стійке прагнення вивчати все російське, переймати його, активно користуватися та врешті асимілюватися або ідентифікуватися з «російським», що давало неабияке почуття гордості, як певну компенсацію неприємного переживання меншовартості за свою національність.

Радянська влада, маючи величезний адміністративний ресурс та контроль над ЗМК, могла проводити ідеологічну роботу серед широких народних мас, впливати на суспільну свідомість та формувати національну ідентичність в потрібному для неї напрямку. З одного боку, віра у постійне покращення життя та ідея непорушної єдності радянського народу, турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним [9] давало відчуття захищеності при умові, що ти ідентифікувався з радянським народом, а з другого – різного роду методи примусу, якщо особиста позиція розходилася з позицією радянської влади.

Сучасний період, що значною мірою аналізується політологами – це час після розпаду СРСР, коли почалася формуватися концепція євразійства і «русского міра», час, гібридного втручання РФ у внутрішню гуманітарну політику України. Це період, з одного боку, інерції у гуманітарній українській політиці, де абсолютно не робилося на державному рівні нічого, щоб протистояти подальшій русифікації, а, з другого боку, активний вплив з боку РФ щодо створення позитивного іміджу всього російського, як в Україні, так і закордоном. Проте в громадян України був вибір, який не обмежувався цензурою Російської імперії та репресивним апаратом Радянського Союзу. Крім альтернативних джерел інформації, українці отримали шанс не тільки на самовираження своїх політичних прагнень, але і можливість створювати власну історію, не рахуючись з вимогами сусідніх країн. Еволюція соціальних уявлень українців про власне місце в світі, посилення процесів національного самовизначення, демократизація суспільства, прагнення самостійності у власних рішеннях можливо стало тією причиною для РФ, щоб розпочати спочатку гібридну війну, а далі повномасштабне вторгнення, щоб знову нав'язати своє бачення світу і місце в ньому України.

Висновки. Наразі проблема русифікації української ідентичності достатньо представлено в наукових дослідженнях. Ретроспективний аналіз дає змогу дослідити історичний контекст і обставини, що вплинули на зросійщення значної кількості громадян України, та певним чином пояснити сучасні проблеми, які постають на шляху до переходу з російської на українську в повсякденному спілкуванні українських громадян.

Виділено кілька етапів русифікації, перший з яких пов'язаний з окупацією Російською імперією України, заборонами на вживання української мови, які діяли в сфері релігії, освіті, культури та ігноруванням національних питань поневолених народів, другий етап пов'язаний з впливом русифікації на гуманітарну сферу, що проводила комуністична влада Радянського Союзу шляхом використання тоталітарних практик, що мали змінити соціальні уявлення українців. І сучасний етап, що характеризується гібридним втручання РФ у внутрішню гуманітарну політику України. Це період, з одного боку, інерції у гуманітарній українській політиці, де на державному рівні ігнорувалися проблеми, пов'язані з русифікацією, а, з другого боку, активний вплив з боку РФ щодо створення позитивного іміджу всього російського, як в Україні, так і закордоном.

Русифікацію української ідентичності не варто зводити лише до вживання російської мови громадянами України в спілкуванні. Підхід до вивчення русифікованості ідентичності потребує зосередження не стільки на мовному питанні, скільки на психологічних аспектах, як наслідків політики русифікації в Радянському Союзі. Із аналізу наукових досліджень вже можна виокремити такі аспекти, як деформована та нав'язана ідентичність, самостигматизація і стигматизація етнонаціональних спільнот, знецінення здобутків свого народу та ідеалізація здобутків російського народу, інтегрований міф про велич російського народу в соціальні уявлення українців і комплекс меншовартості.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні шляхів розв'язання проблеми масової русифікації українців та розробці соціально-психологічних засобів сприяння дерусифікації української ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажан О. Мовний процес в Українській РСР в умовах початкового періоду десталінізації (1953–1955 рр.). *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*, Київ. 2008. № 14. С. 95–103. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/78249 (дата звернення: 18.11.2025).

2. Бистрицький Є. Ідентичність, спільнота і політичне судження. *Філософська думка*. 2013. № 4. С. 41–61. URL: http://journal.philosophy.ua/article/nid6768 (дата звернення: 18.11.2025).

3. Бойченко М. Русифікація як нищення української національної пам'яті: передумови і наслідки тоталітарної радянської політики щодо України. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук.-практичної конф. з міжнар. участю (11–12 червня 2020 р.).* Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, Львів. 2020. С. 58–60. URL: http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/32615 (дата звернення: 18.11.2025).

4. Войціцька І. Політика П. Постишева в освітній сфері, спрямована на нівелювання національ-

ної ідентичності українців (початок 1930-х років). *Сучасна українська нація: мова, історія, культура: мат. наук.-практ. конф.. з міжнар. участю з нагоди 15-річчя кафедри (16 березня 2016 р.)*. Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, Львів. 2016. С. 206–208.

5. Демуз І., Січкаренко Г. Образ «радянської людини» у контексті проблеми двомовності в період «застою. *Соціум. Документ. Комунікація.* 2022. №16. С. 47–64. URL: https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-47-64 (дата звернення: 18.11.2025).

6. Замкова Н. Л. Трансформації сценарію «русифікації» в рамках радянського періоду. *Перспективи*. 2014. № 3 (61). С. 38–44.

7. Зеленкевич Л.П. Ідентичність в умовах об'єднаних громад. *Науково-теоретичний альманах Грані.* 2019. № 22 (2). С. 5–15. URL: https://doi.org/10.15421/171916 (дата звернення: 18.11.2025).

8. Ільницький В. Вплив русифікації на формування особистості у 1960–1980-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,* Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика». 2022. № 58 (1). С. 35–40.

9. Кіндрачук Н. М. Радянські засоби масової інформації як ідеологічне знаряддя руйнації національної ідентичності українців: кінець 50-х–70-ті рр. XX ст. *Література та культура Полісся.* 2016. № 83. С. 90–97.

10. Коробка Л.М. Роль освіти й освітянської спільноти у формуванні й утвердженні української національної ідентичності. *Утвердження української національної ідентичності в умовах воєнного стану: стратегічні орієнтири та інноваційні практики. Збірник наукових праць.* Івано-Франківськ: НАЇР. 2025. С. 42-48. URL: https://doi.org/10.32405/978-617-8011-05-5-2024-394 (дата звернення: 18.11.2025).

11. Левченко І., Березанська І. Русифікація як один з методів знищення української ідентичності у 1970–1980-х рр. *Соціум. Документ. Комунікація. зб. наук. праць.* Переяслав: ФОП Домбровська Я. М. 2022. № 7 (3). 85–106. URL: https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-16-85-106 (дата звернення: 18.11.2025).

12. Масенко Л. Т. Концепт "простої радянської людини" як інструмент знеособлення суспільства. *Дивослово*. 2021. № 5–6. С. 23–26. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f61ed593-dd63-47ca-9375-28b40524b9c8/content (дата звернення: 18.11.2025).

13. Міносян А., Варипаєв О., Юрченко Л. Генеза національно-культурної самосвідомості українського народу в умовах русифікаторської політики царизму. *Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю „Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті" (11-12 червня 2020 р.),* Львів : Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького. 2020. С. 131–134.

14. Назаренко О. Русифікація освіти в Україні та розвиток наукових пошуків у педагогічній науці XX – початку XXI століття. *Освіта. Інноватика. Практика.* 2024. № 12 (5). С. 43–49. URL: https://doi.org/10.31110/2616-650X-vol12i5-007 (дата звернення: 18.11.2025).

15. Новородовська Н.О. Вплив радянської політики русифікації на соціокультурний та мовний простір УРСР у 1964-1985 рр. *Молодий вчений*, 2018. № 11 (63). С. 30–35.

16. Почапська О., (2022). Концепція радянської ідентичності в контексті ідеологізації суспільства: аналіз ЗМІ. *Образ*, 1 (38), 80–88. URL: https://doi.org/10.21272/Obraz.2022.1(38)-80-88 (дата звернення: 18.11.2025).

17. *Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз*. За ред. В. О. Васютинського. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 2012. URL: https://ispp.org.ua/wpcontent/uploads/2020/04/monVasut-2012.pdf (дата звернення: 18.11.2025).

18. Тєвікова О. В., Дорошенко С. М., Лисенко А. В., Нарадько А. В. Соціокультурна ситуація у вимірі мовної політики в Україні 50-60-х рр. XX ст. *Technology, Engineering and Science: зб. наук. пр. I Міжнар. наук.-практ. конф., Лондон (24–25 жовт. 2018 р.),* Полтава : ПолтНТУ. 2018. С. 120-122.

19. Яковлєв М. В. Радянізація, русифікація та дерадянізація як категорії політичної постколоніальної історії країн Центрально-Східної Європи. *Магістеріум. Політичні студії.* 2014. № 58. С. 24–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2014_58_7 (дата звернення: 18.11.2025).

20. Dostál P. & Jelen L. (2015). De-Russianisation of the Western PostSoviet Space: Between the Thick and Thin Nationalising Processes, *Geopolitics,* 2015. № 20(4). 757–792. URL: http://dx.doi.org/10.1080/14650045.2015.1057815 (дата звернення: 18.11.2025).

21. Erikson E. H. Identity Youth and Crisis. W. W. Norton & Company. New York. London. 1968.

22. Ginano R. S., & Riyanto S. Russification in Modern Days: Analyzing Georgia and Ukraine Separatists as Russia Strategy against NATO's Expansion. *Dinamika Global: Jurnal Ilmu Hubungan Internasional.* 2022. № 7 (02). P. 201–224. URL: https://doi.org/10.36859/jdg.v7i02.1171 (дата звернення: 18.11.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 20.11.2025
Стаття прийнята: 11.12.2025
Опубліковано: 31.12.2025